

AZ ÚJ KÖZÉPOSZTÁLY?*

Huszár Ákos

(TK Szociológiai Intézet)

Berger Viktor

(PTE BTK Szociológia Tanszék)

A tanulmány beérkezett: 2020. január 30. – opponálás: 2020. január 30. – március 2. – véglegesítve: 2020. március 22.

ÖSSZEFOGLALÓ

A legelterjedtebb felfogás szerint egy széles és erős középosztály a társadalmi stabilitás zálogaként, illetve a demokratizálódás meghatározó erejeként jelenik meg. Tanulmányunkban először a középosztály e normatív felfogását vesszük szemügyre. Ezt követően arra a kérdésre keressük a választ, hogy miként alakult a középosztály helyzete a rendszerváltás utáni Magyarországon és mennyire lehet szélesnek, illetve erősnek tekinteni ma. Végül pedig azt vizsgáljuk, hogy a mai magyar középosztály mennyiben tartható a demokrácia alapjának, illetve a demokratizálódás motorjának.

Kulcsszavak: középosztály ■ polgárosodás ■ demokratizálódás ■ társadalomszerkezet

*„Ha nagyon sommásan akarnánk megfogalmazni az elmúlt évtizedek magyar társadalmi fejlődésének témánkkal kapcsolatos paradoxonát, a következő el-
lentmondást jelölhetnénk meg. A Kádár-korszak prosperáló időszakában ha-
tározott középrétegesedési tendencia zajlott igen halvány polgárosodási jegyek-
kel, viszont a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegei-
ben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést
tekintve fordított tendencia vette kezdetét.” (Angelusz–Tardos, 1998: 117.)*

A rendszerváltás első évtizedének vége felé jelent meg Angelusz Róbert és Tardos Róbert sommás megjegyzése a magyar társadalomfejlődés paradox jellegeről, amely szerint a középrétegesedés és a polgárosodás folyamatai Magyarországon évtizedes távlatban egymással ellentétes irányba mozognak. Dolgozatunkban e kettős folyamat legutóbbi alakulására vagyunk kíváncsiak. E kérdés vizsgálata annál is inkább fontos, mert úgy tűnik, hogy a 2010-es évekre az ellentmondás eltűnt és a paradoxon feloldódott. A legutóbbi értéke-

* A tanulmányhoz várunk olyan hozzászólásokat, vitairatokat, amelyek tudományos alapon vilá-
gítják meg a téma egyes aspektusait. A Szerkesztők

lések ugyanis azt támasztják alá, hogy mára e két folyamat azonos pályára állt: egyfelől a társadalom középső szegmensének szűkülése figyelhető meg, másfelől viszont a rendszerváltás időszakában beinduló polgárosodási folyamatok az optimista várakozások ellenére a visszajukra fordultak.

Egyfelől a társadalomszerkezeti változásokra irányuló vizsgálatok rámutattak, hogy a magyarországi közép a rendszerváltás után inkább zsugorodott, mint növekedett. A megugró egyenlőtlenségekkel párhuzamosan polarizációs tendenciák indultak be, aminek következtében a középosztály népességbeli aránya csökkent, míg az alsó és kisebb részben a felső csoportoké növekedett (Kolosi, 2000; Tóth, 2016a és 2016b; Éber, 2016a-b). Sőt, ahogy Tóth István György rámutat, akik jövedelmük nagysága alapján a társadalom középső szegmensében található, azoknak a társadalmi helyzete sem tekinthető feltétlenül középosztályinak, amennyiben a jövedelmi közép meghatározó hányada is az anyagi depriváció különböző formáitól szenved. A szociológiai értelemben vett középosztály inkább a felsőbb jövedelmi csoportokban lelhető fel.

Másfelől az eddigi eredmények szerint a rendszerváltás utáni magyar közép a fogalomhoz kapcsolódó normatív tartalmak vonatkozásában sem tekinthető középosztályinak. E konklúziót talán a Kolosi Tamás születésnapjára összeállított *A magyar polgár* című kötet fejezi ki a legerőteljesebben (Morcsányi-Tóth, 2016), ahol tanulmányok sora vizsgálja különböző megközelítéseket alkalmazva a középosztály helyzetét és a polgárosodás esélyeit. Szalai Júlia (2018) újabb munkájának a címe a „nem polgárosuló középosztály” megfogalmazással szintén jól összefoglalja ezt a következtetést. Szerinte többek között a ki-rekesztő csoportközi viszonyok, illetve az egyes társadalmi csoportok államfűggségének okán a magyar közép a polgári-demokratikus értékek terén is deficites. Jellemző, hogy egy olyan kutatás (Sik-Szeitl, 2016), amely a „polgár” fogalmának erős felfogásából indul ki – és az anyagi dimenzió mellett olyan ismérveket is a polgári lét alapfeltételének tekint, mint a műveltség, a politikai részvétel vagy a demokratikus elköteleződés –, arra az eredményre jut, hogy a vizsgált tárgy gyakorlatilag nem létezik a magyar társadalomban (illetve a felnőtt népesség 4%-át teszi ki).

A következőkben először a középosztály legelterjedtebb felfogását vesszük szemügyre, melyben a középosztály a demokratikus rend alapjaként és garanciájaként jelenik meg, s amelynek tükrében egyáltalán felmerül, hogy e két folyamatot, a közép helyzetének alakulását és a társadalom polgári-demokratikus fejlődését együtt, valamint egymással viszonyba állítva vizsgáljuk. Ezt követően két kérdésre keressük a választ, egyrészt hogy társadalomszerkezeti jellemzők alapján milyen széles, mennyire erős a közép a mai Magyarországon?* Másrészt arra vagyunk kíváncsiak, hogy a fogalomhoz kapcsolódó nor-

* A kéziratot a koronavírus-járvány kezdetén zártuk le. A járványhelyzet minden bizonnyal érinteni fogja a tárgyalt folyamatokat, ennek a hatásait azonban itt még nem tudtuk figyelembe venni.

matív tartalmak alapján mennyiben tekinthető a közép a demokratikus fejlődés bázisának.

MEGJEGYZÉSEK A KÖZÉPOSZTÁLY FOGALMÁHOZ

A középosztály a szociológia, illetve a társadalomfilozófia egyik leghomályosabb fogalma, használata számos problémát és kérdést vet fel. Jelentésértalma erősen függ attól, hogy mely korban, milyen kultúrkörben és nyelvi közegben jelenik meg, s ennek függvényében jelentős átfedést mutat többek között a polgár, illetve a polgárság fogalmával (vö. Halmos, 1992; Benda, 1992). Így különösen fontos, hogy előzetesen tisztázzuk: milyen kérdésekre keressük, és mikre kaphatunk választ, ha a középosztályt tesszük a vizsgálat tárgyává.

A középosztály fogalma a legelterjedtebb mai használat szerint egyrészt egy társadalomszerkezeti egységet jelöl, amely valamilyen módon a felső, illetve az alsó osztályok között helyezkedik el, másrészt viszont határozott normatív tartalmak kapcsolódnak hozzá. Jól illusztrálja ezt a kettősséget az ILO egy nemrég megjelent kiadványának a megfogalmazása: „a középosztály sikere és jóléte különös fontosságú az egész társadalmak számára, mivel ez »egyaránt hozzájárul a gazdasági növekedéshez és a társadalmi és politikai stabilitáshoz«. Egy nagy és egészséges középosztály jelentős munkaerő-kínálattal rendelkezik, növeli a fogyasztást és egyfajta »ütközőzónaként« szolgál a két szélsőség között, s így enyhíti az osztályharcot és a demokrácia javát szolgálja” (Vaughan-Whitehead et al, 2016: 3.).¹

A középosztály vizsgálata eszerint a többek között Arisztotelészre, Lipsetre, illetve Barrington Moore-ra visszanyúló definíció szerint nem csupán önmagában érdekes, de a középosztályhoz tartozók helyzete alapján az egész társadalom állapotára következtethetünk. Arisztotelésznél (1994) a széles közép nem csak a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése szempontjából fontos, de azért is, mert mértékletességük révén a középben lévők rendelkeznek a polisz vezetéséhez szükséges állampolgári erényekkel. Barrington Moore (1998 [1966]) hosszas történeti fejtegetések után jut arra a konklúzióra, hogy „Ha nincs polgárság, nincs demokrácia sem.” Lipset következtetése szerint pedig a fejlett kapitalista társadalmakban a középosztály azért játszik fontos szerepet, mert „az erős középosztály megszelídíti a konfliktusokat azáltal, hogy a mértéktartó és demokratikus pártokat részesíti előnyben, a szélsőséges csoportokat pedig elítéli” (Lipset 1995 [1960]: 59.). Az európai, észak- és dél-amerikai, illetve néhány közel-keleti országot tekintetbe vevő nemzetközi összehasonlítás szerint minél fejlettebb valamely társadalom, annál erősebb a középosztálya és annál nagyobb esélye van a demokratizálódásnak vagy a demokratikus berendezkedés megszilárdulásának.

E felfogás szerint a középosztály tulajdonképpen olyan univerzális osztályként jelenik meg, amely nagy hasonlóságot mutat azzal, ahogy Marx a proletariátust jellemezte, és amilyen szerepet tulajdonított neki. Mindegyik esetben jellemző, hogy egy különös osztály érdekei a társadalom egészének közös érdekével azonosulnak, s ahogy a munkásosztály a jó társadalom létrejöttének, úgy a középosztály a társadalom stabilitásának, prosperitásának, demokratikus fejlődésének a garanciájaként jelenítődik meg. A középosztály ennyiben egyfelől a proletariátus riválisa abban, hogy ki testesíti meg a társadalom általános érdekeit, másfelől kialakulása, megerősödése közvetlen cáfolatát nyújtja Marx proletarizációs tézisének, amely szerint a kapitalizmus működése nyomán a társadalom egyre inkább két egymással antagonisztikus módon szemben álló osztályra szakad és a középrétegek proletársorba süllyednek.

A kategorizálás tehát egyáltalán nem ártatlan, sőt komoly szerepet játszik magában az osztályformálódásban (Bourdieu, 2010). A társadalom bármely kétosztatú ábrázolása, amely sokak és kevesek szembeállása alapján tagolja a társadalmat, mindig a fennálló rend meghaladásának igényét hordozza magában. A háromosztatú tagolás viszont, amelynek részét képezi egy széles közép, ezzel szemben a status quo fennállásához szolgáltat alapot. Jól mutatják a probléma tétjét és egyben az osztályozás jelentőségét a második világháború utáni brit társadalomfejlődés körül zajló viták. Arról a kérdéstről van szó, hogy vajon hová soroljuk azt a darabbérben fizetett, sokat túlórázó fizikai munkást, aki foglalkozási viszonya alapján a munkáltatójával egyértelműen aszimmetrikus viszonyban áll, jövedelmi viszonyait, fogyasztási jellemzőit tekintve viszont kedvezőbb helyzetben van sok fehérgalléros csoportnál. A jó módú munkás vajon a munkás vagy a középosztályhoz tartozik (Goldthorpe et al, 1971)? E probléma akkor válik különösen élessé, ha figyelembe vesszük, hogy ez milyen dilemmákat vetett fel a brit Munkáspárt számára: ha az előbbi módon ragadja meg, illetve jelöli ki a társadalmi bázisát, abból egy radikálisabb, antikapitalista politika következik, az utóbbi viszont az igényli, hogy inkább konzervatív irányba mozduljon el (Goldthorpe et al, 1971: 157–195.). Márpedig a különböző papíron létező osztályok közül annak van esélye társadalmi osztállyá válnia, amelyiket politikailag körülírnak, képviselnek és mozgósítanak (Bourdieu, 2010).

A középosztálynak ez a kettős – leíró, illetve normatív – vonása nyitja meg a lehetőséget a paradoxon előtt, amelyet Angelusz Róbert és Tardos Róbert a középrétegesedés, illetve polgárosodás szétkapcsolódásaként fogalmazott meg. Az általuk alkalmazott fogalmi megkülönböztetés azonban rámutat arra is, hogy a közép szélesedése, illetve erősödése nem feltétlenül jár együtt a polgári értékek terjedésével és a demokratizálódással; ezek a folyamatok elszakadhatnak egymástól, s gyakran el is szakadnak.² Ez arra ösztönöz, hogy a két folyamatot először egymástól elkülönítve vegyük szemügyre, majd ennek tükrében vonjunk le következtetéseket a kettő viszonyára vonatkozóan.

A következőkben erre teszünk kísérletet. Erre annál is inkább szükség van, mert amíg az államszocialista elit a munkásosztály kategóriája révén jelölte ki a társadalmi bázisát és ennek nevében gyakorolta uralmát, addig a rendszerváltással éppen a középosztályosodás, a polgárosodás és a demokratikus fejlődés homályos ígéretei, vágyai kapcsolódtak össze.³ Így az alábbiakban először a magyar társadalom szerkezetének változását vizsgálva a középosztályosodás legutóbbi tendenciáit vesszük szemügyre, majd ezután térünk rá a polgárosodás és a demokratikus fejlődés kérdésére.

TÁRSADALOMSZERKEZETI VÁLTOZÁSOK

A következőkben a középosztály helyzetét feltérképezendő három irányból indulva vizsgáljuk a magyar társadalom átalakulását. Egyrészt a foglalkozásszerkezet, másrészt a jövedelemszerkezet, harmadrészt a társadalmi pozíció szubjektív érzékelése alapján tekintjük át, hogy miként változott a magyar társadalom a rendszerváltás óta. A középosztályosodás szempontjából ez három folyamatról nyújt információt. Egyrészt a *strukturális mobilitás* folyamatáról, vagyis hogy a társadalom változása mennyiben tette lehetővé az egyének számára, hogy kilépjenek szüleik vagy saját korábbi foglalkozási csoportjukból és középosztályi pozícióra tegyenek szert. Másrészt a *jövedelmi helyzet, illetve fogyasztási jellemzők* változásáról, vagyis hogy a társadalom mekkora hányada képes középosztályi életszínvonalat biztosítani maga és a családja számára. Harmadrészt a *szubjektív identifikáció* alakulásáról, vagyis hogy a társadalom mekkora hányada sorolja magát a középhez.

Megítélésünk szerint e három folyamat vizsgálata nyomán képet alkothattunk a magyar társadalom középosztályosodási tendenciáinak fő vonásairól, az elemzés azonban legalább két szempontból korlátozott marad. Egyrészt a teljesebb kép érdekében további dimenziókat – például iskolázottság, műveltség, kapcsolatrendszer – is be lehetne vonni a vizsgálatba. Másrészt ehelyütt csupán a főbb tendenciák megállapítására törekszünk és nem vizsgáljuk, hogy a társadalom szerkezetváltozásának különböző folyamatai miként kapcsolódnak össze egymással. Ezeket további vizsgálatok tárhatják fel.

Foglalkozásszerkezet

A foglalkozási szerkezet vizsgálata legalább két szempontból lényeges a középosztály körülhatárolásához. Egyrészt a foglalkozás, illetve a munkaerőpiaci státusz alapján létrehozott foglalkozási sémák – ha nem is minden foglalkozási csoport vonatkozásában és nem is mindig egyértelműen, de – fő vonásokat tekintve hierarchikusak (Huszár, 2013a-b). A kedvezőbb foglalkozási po-

zíción ennyiben jó indikátora annak, hogy ki hol helyezkedik el a társadalomban, s hogy mennyien vannak felül, alul vagy középen. Másrészt, ez alapján a középosztály-elméletek szempontjából lényeges minőségi szempontok is figyelembe vehetők. Képet alkothatunk arról, hogy a társadalom mekkora hányada jelenik meg a munkaerőpiacon, s mekkora hányada szorul állami újraelosztáson alapuló transzferjövedelemre. A foglalkozási helyzet tájékoztat arról is, hogy a társadalom mekkora hányada dolgozik kézgalléros munkásként, s milyen arányban vannak jelen az inkább a középosztályhoz sorolható magasabb szintű végzettséget igénylő foglalkozási csoportok, illetve önálló vállalkozók (Goldthorpe et al, 1971).

A foglalkozási szerkezet rendszerváltás utáni átalakulása kapcsán két fő tendencia rajzolódott ki. Az egyik a foglalkoztatottak arányának drasztikus csökkenése 1990 után, ami részben a munkanélküliség tömeges megjelenését eredményezte, részben az aktívak különböző inaktív státuszok felé áramlását. Az 1990-es évek végétől ugyan a munkanélküliség csökkenésnek indult, a foglalkoztatottak alacsony aránya a magyar társadalom alapvető sajátossága maradt a rendszerváltás utáni 20 évben. A másik fő tendencia a foglalkozási szerkezet polarizációja volt: a foglalkozási szerkezet két szélén található pozíciók bővültek a közép rovására. Növekedett tehát a nagyobb presztízsű, magasabb képzettséget igénylő foglalkozások aránya, ahogyan az alacsony vagy képzettséget nem igénylő foglalkozást végzőké is, miközben a két szélső pont között elhelyezkedő csoportokhoz egyre kevesebben tartoztak (Bukodi–Záhonyi, 2004; Bukodi, 2006; Kolosi–Pósch, 2014; Huszár, 2015; Huszár–Záhonyi, 2018).

A rendszerváltás első két évtizedének e két fő tendenciája közül mindegyik a középosztály bővülése ellen hatott, a 2008-as válság nyomán ráadásul a munkanélküliség újra meredek emelkedésnek indult. 2010 után azonban a munkaerőpiac gyors ütemű átalakuláson ment keresztül. Az 1. táblázat a *European Socio-economic Groups* (ESeG) foglalkozási séma alapján foglalja össze a foglalkozási szerkezet legutóbbi változásait Magyarországon.

A foglalkozási csoportok részarányának alakulását vizsgálva kisebb változásokat tapasztalhatunk, amelyek javarészt illeszkednek a korábbi trendekhez. Az adatsorban a legszembetűnőbb az alsóbb foglalkozási csoportok súlyának további növekedése: míg 2011-ben a képzett ipari és a képzetlen munkások aránya együttesen valamivel több mint 45%-ot tett ki, addig 2018-ra már a 48%-hoz közelített. Emellett szinte mindegyik egyéb csoport részaránya csökkent: a legjelentősebben a vezetők és a kisvállalkozók csoportjáé. Az alsóbb foglalkozási csoportok mellett csupán a technikusok, illetve az alacsonyabb szintű szellemi foglalkozásúak súlya növekedett az elmúlt években. A foglalkozási szerkezet tehát ez alapján a rendszerváltás első két évtizede után nem polarizálódott tovább, viszont határozottan lefelé tolódott el.

1. táblázat. Foglalkozási rétegek a 15–64 éves foglalkoztatottak körében Magyarországon

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018– 2011
	%								
Vezetők	5,8	5,1	4,8	5,0	4,8	4,7	4,7	4,5	–1,3
Értelmiségiek	15,8	16,1	16,0	15,5	15,6	15,0	14,6	15,2	–0,5
Technikusok és egyéb szellemiek	12,9	13,3	13,9	13,9	13,5	13,5	13,9	13,6	0,6
Kisvállalkozók	8,5	8,2	8,0	8,0	7,7	7,6	7,6	7,5	–1,0
Irodai, illetve szak- képzett szolgáltatói foglalkozásúak	11,7	11,7	11,4	11,4	11,5	11,7	11,4	11,6	–0,1
Képzett ipari munkások	26,0	25,7	26,1	26,1	25,9	26,3	27,0	27,5	1,6
Képzetlen munkások	19,3	19,8	19,8	19,8	21,0	21,1	20,8	20,1	0,8
Nem besorolható foglalkoztatottak				0,4	0,2	0,1			0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	0,0
	ezer fő								
Vezetők	218	192	187	202	200	204	207	198	–20
Értelmiségiek	587	612	617	629	650	646	638	671	84
Technikusok és egyéb szellemiek	482	505	535	564	565	582	608	598	116
Kisvállalkozók	317	313	308	326	320	327	335	330	13
Irodai, illetve szak- képzett szolgáltatói foglalkozásúak	436	446	439	466	479	502	497	513	77
Képzett ipari munkások	967	976	1007	1061	1080	1134	1179	1214	247
Képzetlen munkások	718	750	765	807	876	910	910	886	168
Nem besorolható foglalkoztatottak				16	7	3			0
Összesen	3724	3793	3860	4070	4176	4309	4373	4411	687

Forrás: LFS

Lényeges azonban, hogy a foglalkozási szerkezet ilyen irányú változása a foglalkoztatottak számának jelentős bővülése mellett következett be. A 2011-es 3,7 millióhoz képest 2018-ban már 4,4 millió foglalkoztatott jelent meg a munkaerőpiacon, méghozzá úgy, hogy a vezetők kivételével mindegyik csoport létszáma növekedett: a legmarkánsabban az alsóbb foglalkozási osztá-

lyoké, de a növekedésből a hierarchia mindegyik szintje részesedett. E változások nyomán a középosztályi státuszhoz sorolható foglalkozások száma is több mint 10%-kal emelkedett, ami arra utal, hogy a társadalmi mobilitás rendszerváltás utáni befagyását követően (Bukodi–Paskov–Nolan, 2017) a 2010-es években beindult valamekkora áramlás a közép és az efölötti pozíciók irányába.

É folyamatok nem elszigetelt magyar jelenségek. Az egész Európai Unióban dinamikusan csökkent a munkanélküliség a válság után, s növekedett a foglalkoztatottak aránya. A magyar foglalkozási szerkezet nemzetközi összehasonlításban kidomborodó alapvető sajátosságai sem változtak. Az EU országai közül Bulgária után Magyarországon a legmagasabb a képzetlen és a képzett ipari foglalkozásúak aránya, a többi viszont alacsonyabb.⁴

Jövedelemszerkezet, életkörülmények

A jövedelemalapú megközelítések jelentik a másik – és leggyakrabban alkalmazott – nézőpontot, amely alapján számot adhatunk arról, hogy a társadalomban mennyien vannak alul és fölül, illetve hogy mekkora is a közép. Ezek a jövedelemeloszlás szerkezete és egyenlőtlensége alapján igyekeznek következtetéseket levonni a társadalom jellemzőire és változásának irányára. Egy középosztályi társadalomban eszerint kevesen vannak, akik a közepes szinthez – a mediánjövedelemhez – képest lényegesen alacsonyabb vagy magasabb jövedelemből élnek, míg a társadalom túlnyomó többségének a jövedelme a középső sávban szóródik.

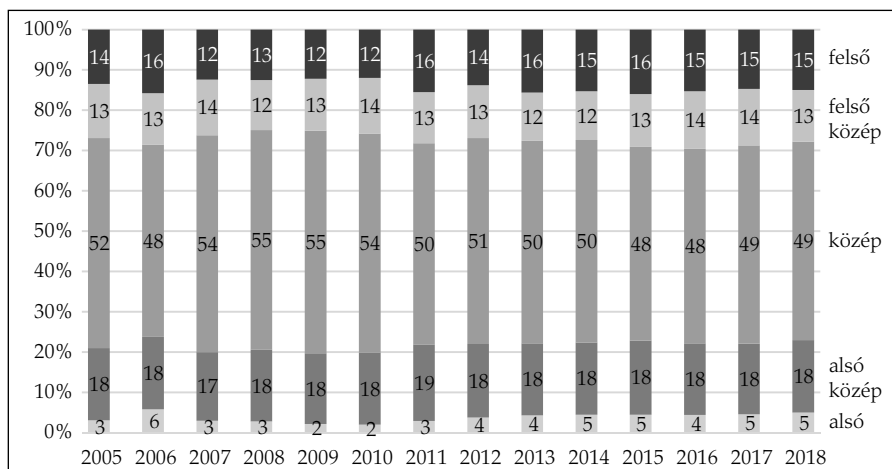
Elsősorban erre a megközelítésre támaszkodva készült nemrég több átfogó elemzés, amely az európai országokban, köztük Magyarországon tekintette át a középosztály helyzetét (Vaughan-Whitehead et al, 2016; Tóth, 2016a és 2016b; OECD, 2019; Eurofound, 2019). Eszerint a válság utáni években a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan európai szinten és Magyarországon is a középosztály szűkülése figyelhető meg. Pusztán a jövedelemeloszlás szerkezetét vizsgálva nemzetközi összehasonlításban egyáltalán nem alacsony azonban Magyarországon azoknak az aránya, akik a mediánhoz közel lévő sávba eső jövedelemmel rendelkeznek. Az európai országokkal összevetve a magyar jövedelmi közép legfontosabb sajátossága azonban, hogy jövedelmi, vagyoni helyzetét, illetve életkörülményeit tekintve kifejezetten gyenge, és meghatározó hányadát még az anyagi depriváció problémái is sújtják. Tóth István György (2016b) következtetése szerint a szociológiai értelemben vett középosztály Magyarországon jóval szűkebb csoportnak tekinthető.

Lényeges azonban, hogy a 2008-as világgazdasági válságot követő depressziós évek után példátlanul hosszú gazdasági konjunktúrának lehettünk tanúi

mind az Európai Unióban, mind Magyarországon, aminek kedvező hatásai nemcsak a munkaerőpiacon, de a jövedelmek tekintetében is megmutatkoztak. A Tóth István György (2016a és 2016b) által használt utolsó adatok pontosan e fordulópontot kapták el, vagyis a válságot követő legrosszabb évekről tájékoztatnak, az ezt követő fellendülés időszakának a hatásairól viszont már nem tudnak számot adni. Mi történt ebben az időszakban a magyarországi jövedelmi középpel?

A medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított középső szegmens az utóbbi csaknem másfél évtizedet tekintve a világgazdasági válságot közvetlenül megelőző időszakban, illetve a válság éveiben volt a legszélesebb Magyarországon (1. ábra). A jövedelmi egyenlőtlenségek ezt követően megfigyelhető látványos emelkedése nyomán azonban a középső sáv a 2010-es évek elején először szűkült, majd az utóbbi években stagnált. Az Európai Unió országainak jövedelemszerkezetével összevetve azonban – Tóth eredményeit megerősítve – Magyarország továbbra is azok közé az országok közé tartozik, ahol a jövedelmi közép viszonylag népes.⁵

1. ábra. A medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított jövedelmi rétegek aránya Magyarországon, %

Forrás: SILC

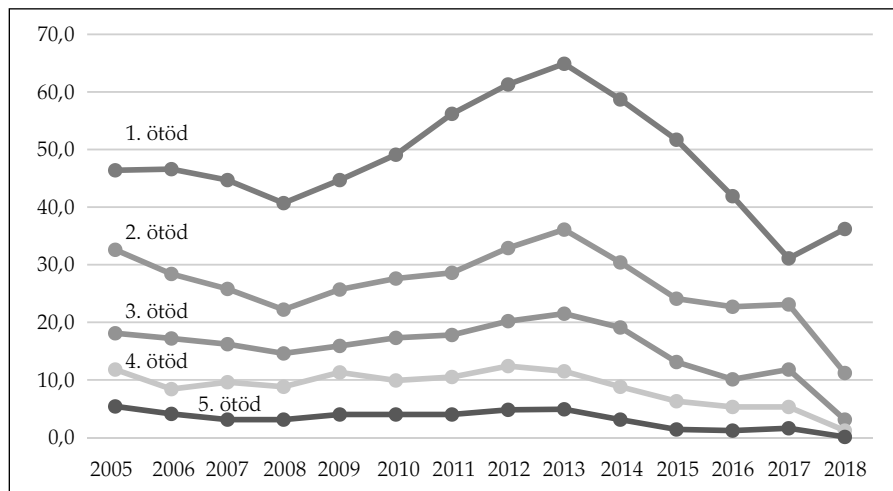
Megjegyzés: Az ábra azt mutatja, hogy a népesség mekkora hányada esik a medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított különböző jövedelmi sávokba. A sávhatárok a következők: alsó: a medián jövedelem 40%-ánál (MD40) alacsonyabb, alsó közép: MD40–MD70, közép: MD70–MD130, felső közép: MD130–MD160, felső MD160-nál magasabb. A sávhatárokat meg lehetne húzni máshol is, az ehelyütt használtak mellett az szól, hogy ezekre vonatkozóan állnak rendelkezésre nyilvánosan hozzáférhető adatok.

Szintén alátámasztják az újabb eredmények Tóth István György másik megállapítását, miszerint a magyar jövedelmi közép európai összevetésben kifejezetten gyenge. Ugyan az elmúlt években a társadalomszerkezet tetején lévők számottevő jövedelemre, vagyonra tettek szert,⁶ a jövedelemeloszlás egészét vizsgálva nem történt érdemi változás. Az – euróban kifejezett – magyarországi medián ekvivalens jövedelem az utóbbi másfél évtizedben az EU átlagához viszonyítva stagnált. A jövedelmi közép körülhatárolásához használt medián 70%-os, illetve 130%-os küszöbhez tartozó jövedelmi színvonalnál az EU-ban csupán Romániában és Bulgáriában találunk kedvezőtlenebbet. A magyar szint még a kelet-közép-európai régió országaihoz viszonyítva is alacsonynak mondható. Az észak- és nyugat-európai országokhoz képest pedig bőven a szegénységi küszöb alatt helyezkedik el a magyar jövedelmi közép.

A 2012–2013 óta tartó gazdasági konjunktúra egy ponton azonban érdemi változásokat hozott. Európa nyugati országait a jövedelmi színvonal különbségein túl élesebben elválasztja a keletiektől, hogy míg az előbbieken a szegénység abszolút formái marginálisan vannak jelen, az utóbbiakban tömeges jelenséggént. Úgy tűnik azonban, hogy ez a választóvonal mára valamelyest elhalványodott. Az uniós statisztikák szerint a szegénység abszolút formáit mérő deprivációs mutató jelentős mértékben javult az utóbbi években, a legnagyobb mértékben ráadásul az EU legszegényebb országaiban. A deprivációban érintettek aránya a válság időszakában mért legrosszabb eredményekhez képest 2018-ra Bulgáriában 45,7%-ról 20,9%-ra, Romániában 32,1%-ról 16,8%-ra, Magyarországon pedig 27,8%-ról 10,1%-ra csökkent. E folyamatnak komoly jelentősége lehet a középosztály formálódása szempontjából is, ugyanis ez a középosztály szélességén túl annak erősségéről vagy gyengeségéről is tájékoztat (Tóth, 2016b: 79–80.). A 2. ábra azt ábrázolja, hogy az anyagi depriváció mutatója miként alakult a jövedelemszerkezet különböző szintjein az elmúlt időszakban.

A válságot megelőző időszakban csökkenő tendenciát mutató deprivációs index 2008 után gyors növekedésnek indult, s ez a kedvezőtlen tendencia mindenekelőtt a jövedelemszerkezet alsó felében elhelyezkedőket érintette. A legrosszabb évben az alsó ötöd mintegy 2/3-át, a második ötöd több mint 1/3-át, és még a harmadik ötöd esetében is több mint 20%-ot érintett az anyagi depriváció. 2013 után ez a tendencia látványos fordulatot vett, s 2016–2017-re a válság időszakát megelőző legalacsonyabb értékeknél is kedvezőbb eredményeket produkált a mutató. Ez azt is jelenti, hogy a rendszerváltás óta eltelt csaknem harminc év távlatában a jelenlegi időszakban a legalacsonyabb az abszolút szegénység mértéke Magyarországon.⁷ A kedvező változások ráadásul a jövedelemszerkezet mindegyik szintjén éreztetik hatásukat. A depriváltak aránya az alsó ötöd esetében körülbelül 1/3-ra, a másodikban 10% körüli értékre esett vissza, a középső ötöd esetében pedig szinte megszűnt a jelenség.

2. ábra. Anyagi depriváció a jövedelmi ötödök szerint Magyarországon, %

Forrás: SILC

A komplex deprivációs mutató elemei közül némelyek a középosztályi életforma szempontjából különösen relevánsak, ezeket érdemes röviden külön szemügyre venni. Míg a válság legrosszabb éveiben a népesség 67%-a nem tudott elmenni nyaralni, 27%-nak volt valamilyen fizetési elmaradása és 58% nyilatkozott úgy, hogy nehezen vagy nagyon nehezen jön ki a jövedelméből, addig 2018-ban 43, 13 és 35%-ot tettek ki ezek az arányok. Ezek a változások jelzik, hogy nagy javulás történt a 2010-es évek első feléhez képest, ám egyúttal a közép sérülékenységét is (OECD, 2019).

Szubjektív társadalmi pozíció

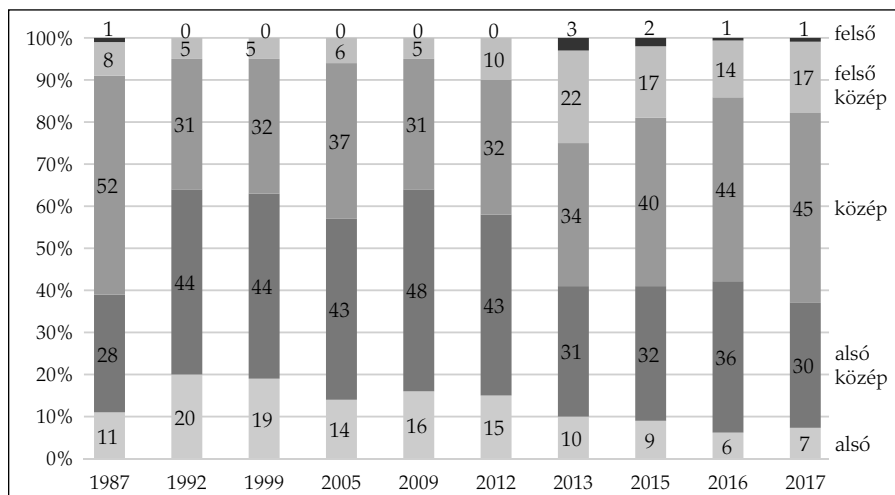
A foglalkozásszerkezet és a jövedelemszerkezet után azt vizsgáljuk, hogy az egyének maguk miként érzékelik a saját társadalmi helyzetüket. Ha ezeket a szubjektív vélekedéseket nem is lehet a társadalom szerkezetének változását mutató objektív tényekként kezelni, de az egyének cselekvései és állásfoglalásai szempontjából akár komolyabb jelentőségük is lehet, mint a valós társadalmi pozíciójuknak (Harcsa, 2018; Huszár, 2018).

Többek között Utasi Ágnes (2000) vizsgálta korábban, hogy az egyének miként értékelik a társadalmi helyzetüket a rendszerváltás utáni első évtizedben. Eredményei szerint az 1990-es évek eleje után jelentősen visszaesett azoknak az aránya, akik a munkásosztályba sorolták magukat, s a kategóriát elhagyók az évtized végére inkább az alsó közép vagy a közép csoportjába sorolták

magukat. Eszerint Magyarországon a 1990-es évek végére e szubjektív vélekedések alapján bővült a közép, ami minden bizonnyal összefüggésben volt azzal is, hogy a munkásosztály kategóriája politikailag „terhelté” vált a rendszerváltás után.

A következőkben az Utasi Ágnes által használtaktól eltérő típusú adatok alapján vizsgáljuk az egyének szubjektív vélekedéseit. A válaszadók nem előre megadott osztálykategóriák közül választhattak, hanem egy a társadalmi lét-rát jelképező, 1–10-ig terjedő skálán kellett megjelölniük, hogy véleményük szerint hol helyezkednek el. Ez az adatsor lehetővé teszi, hogy a rendszerváltást megelőző időkhöz visszamenően vizsgáljuk a „társadalom szerkezetének” változását e szubjektív értékelések alapján. A 3. ábra a skála értékeit kettesével összevonva mutatja be az eredményeket.

3. ábra. A szubjektív társadalmi besorolás változása Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében, %

Forrás: ISSP 1987–2016

Eszerint a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak Magyarországon helyezte magát a kérdezettek legnagyobb hányada a skála középső pozíciójába (52%). Ehhez képest viszonylag alacsony volt azok aránya, akik véleményük szerint a közép fölött helyezkedtek el (9%) és népiesebb azoké, akik az alsó középhez (28%) vagy az alsó osztályba (11%) sorolták magukat.

Ez a társadalomkép azonban a rendszerváltást követően rögtön átalakult, gyökeresen és tartósan. Az 1990-es évek elejére a középső pozíciót választók aránya mintegy 20 százalékponttal visszaesett, és a felső, illetve a felső közép is megfeleződött. Eközben jelentősen növekedett azoknak az aránya, akik értékelésük szerint az alsó középhez tartoznak és megduplázódott a legalul lévők

hányada is. A rendszerváltás nyomán bekövetkező változások jelentőségét jelzi, hogy míg az 1987-es mérés szerint a társadalom több mint 60%-a helyezte magát középre vagy a közép fölé, addig pár évvel később már csaknem 2/3-a a közép alatti pozíciókkal jellemezte a saját társadalmi helyzetét. A változások mélyreható jellegét mutatja, hogy a rendszerváltás első éveiben kialakult struktúra szinte százalékra pontosan megegyezik 1990-es évek végén végzett vizsgálatok eredményeivel.

Az alapvető vonások tekintetében a 2000-es években sem voltak jelentős elmozdulások. Lényegében nem változott azoknak az aránya, akik a társadalmi létra felső fokaira helyezik magukat, némi átalakulás a társadalom középső és alsó felén látható. Az évtized közepére csökkent azoknak az aránya, akik úgy vélték, hogy a társadalom alsó részében helyezkednek el, s ez mindenekelőtt a közepet erősítette. A válság időszakában azonban újra megnövekedett azok aránya, akik úgy vélték, hogy a társadalmi létra alsó fokain helyezkednek el.

Amíg e szubjektív vélekedések a rendszerváltás első két évtizedében nagy állandóságot mutattak, addig a 2010-et követő néhány évben újra gyors és jelentős változáson mentek keresztül. Nagymértékben csökkent azoknak az aránya, akik legalulra vagy az alsó közép szintjére helyezik magukat. Különösen a létra legalsó fokain jelentkező változások szembetűnőek: a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban sem volt az alsó csoport olyan szűk, mint az elmúlt években. Ezzel párhuzamosan 1990 óta példátlan mértékben bővült azok aránya, akik középre pozícionálták magukat. Ennél is érdekesebbek azonban talán a létra tetején tapasztalható változások. Azoknak az aránya, akik legfelülre vagy a felső közép szintjére helyezték magukat a rendszerváltás első két évtizedében, rendre 5–6% körül alakult és 1987-ben sem érte el a 10%-ot, az utóbbi években viszont nagyjából 15–20%-ot tett ki. Eszerint a 2010-es évek Magyarországon a szubjektív ítéletek alapján nem csupán a közép nagymértékű bővülését lehet megfigyelni, de létrejött egy masszív réteg, amely önértelmezése szerint a társadalom csúcsán vagy annak közelében helyezkedik el. Ez nem csupán Magyarország rendszerváltás utáni történetében számít új jelenségnek, de az államszocializmus éveire is képest is.

Fontos rámutatni, hogy e folyamatok egyáltalán nem unikálisak.⁸ Az 1990 utáni években többek között Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában is hasonló módon lefelé tolódott a társadalom a szubjektív vélemények tükrében, bár ezen országokban soha nem volt annyira szűk a közép, mint Magyarországon. A 2010-es években szintén hasonló változásokat látunk: a felső és középső pozíciók aránya ezekben az országokban is jócskán megnövekszik. Sőt az utóbbi időszakban az egyébként alapvetően eltérő Németországban vagy Svédországban is ugyanilyen, a társadalmi létra felfelé tolódását eredményező trendek bontakoztak ki.

* * *

Az 1990 utáni társadalomszerkezeti változások tehát nem támasztották alá a középosztály bővülésére, megerősödésére vonatkozó rendszerváltás utáni várakozásokat. A 2010-es évek közepe táján viszont olyan folyamatok indultak be, amelyek az elmúlt csaknem harminc év távlatában példátlanok. Egyrészt a rendszerváltás óta nem volt ilyen alacsony azoknak az aránya, akik munkaerőpiaci helyzetük vagy anyagi jellemzőik alapján el voltak zárva a középosztályba való fölemelkedés esélyétől. Másrészt az államszocializmus utolsó éveit is beleértve, az elmúlt évtizedekben soha nem volt olyan magas azoknak az aránya, akik a társadalom középső vagy felső szegmenséhez sorolták magukat, mint a mostani időszakban.

Vajon ezek a változások hozzájárulnak az Angelusz Róbert, illetve Tardos Róbert által leírt paradoxon feloldásához, s a középosztály szerepéhez kapcsolódó normatív várakozásoknak megfelelően hozzájárulnak a polgári-demokratikus értékek terjedéséhez? Létrejött-e az utóbbi évek Magyarországon egy olyan széles közép, amely a demokratikus rend bázisának, a demokratikus fejlődés zálogának tekinthető? A következőkben ezt a kérdést vizsgáljuk.

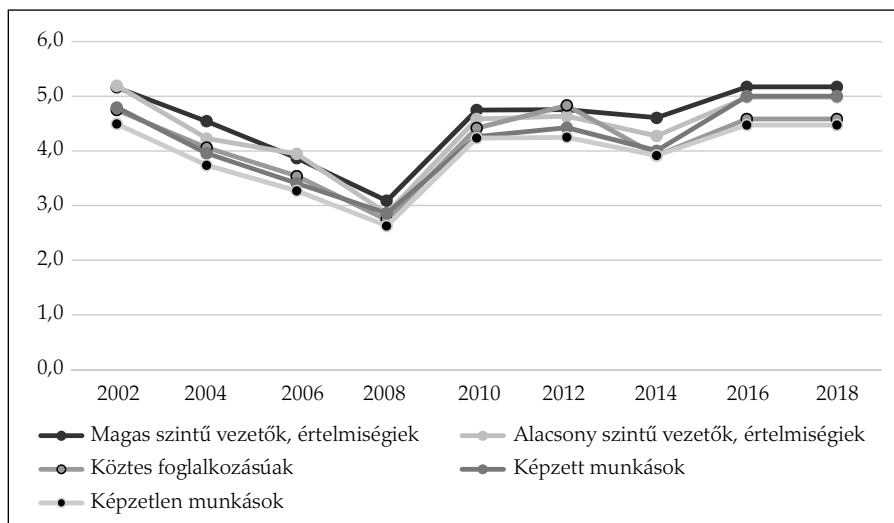
DEMOKRATIKUS ELKÖTELEZŐDÉS, POLITIKAI RÉSZVÉTEL ÉS SZOLIDARITÁS

Nem lehet kimerítő módon áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek a középosztály fogalmához kapcsolódó normatív várakozások megítélése szempontjából relevánsak. Még kevésbé lehet számot adni arról, hogy ez az összetett tényezőegyüttes miként változott a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A következőkben azonban három problémakörre koncentrálna azt vizsgáljuk, hogy a rendelkezésre álló evidenciák alapján milyen válasz adható a fenti kérdésekre. A tartalmi korlátok mellett azt is ki kell emelni, hogy az előző részhez hasonlóan itt is csupán a fő tendenciák megállapítására törekszünk. Azt elemezzük, hogy e tényezők milyen módon vannak jelen a társadalomszerkezet különböző szintjein, s milyen irányba mozdultak el, a vizsgálat azonban nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy a feltárt változások mennyiben tulajdoníthatók magának a társadalomszerkezet átalakulásának, illetve más okoknak.

A középosztály normatív felfogásának legfontosabb feltevése, hogy a közép elkötelezett a *demokratikus politikai rendszer* iránt, a középosztály bővülése így hozzájárul a demokratikus politikai rendszerek stabilitásához. E problémakör különösen élesen merül fel Magyarországon, amennyiben egyfelől az uralkodó politikai elit önértelmezése szerint a demokrácia egy sajátos, a nyugati mintáktól eltérő, illiberális formáját igyekszik létrehozni és működtetni. Másfelől a politikatudomány területén is éles viták zajlanak arról, hogy a magyarországi politikai rendszert miként lehet jellemezni, s hogy egyáltalán demokráciának tekinthető-e még (lásd pl. Kornai, 2017; Szelényi–Csillag, 2015; Bozóki–Hegedűs, 2018; Böcskei–Hajdu, 2019; Scheiring, 2019).

A jelenlegi politikai rendszer megítélése kapcsán rögtön egy ellentmondás rajzolódik ki az uralkodó szaktudományos diskurzus és a lakossági vélemények között. Míg az előbbi megkérdőjelezi az ország demokratikus működését, addig úgy tűnik, hogy a szavazópolgárok egyre inkább elégedettek azzal. A következő adatsor azt mutatja be a *European Social Survey* adatfelvételeire támaszkodva, hogy a válaszadók mennyire elégedettek a demokrácia jelenlegi működésével Magyarországon. A 4. ábra a 0-tól 10-ig terjedő skálán mért értékelések átlagait ábrázolja foglalkozási osztályonként⁹ a 2002–2018 közötti periódusra vonatkozóan.

4. ábra. „Mennyire elégedett a demokráciával?”, átlag

Forrás: ESS

Az adatok alapján egyrészt megállapíthatjuk, hogy a társadalomszerkezet felsőbb szegmensében elhelyezkedők általában elégedettebbek a „létező demokrácia” állapotával, mint az alsóbb társadalmi csoportok. Az összefüggés a vizsgált periódus egészében megfigyelhető.¹⁰ Másrészt azonban az eredmények határozott trendekbe illeszkenek, amelyek a társadalmi hierarchia mindegyik szintjén nagyjából egységes módon mentek végbe. A 2000-es évek elejétől kezdve 2008-ig folyamatosan romlott a demokrácia megítélése Magyarországon, ezután azonban a trend megfordult és az elérhető utolsó évig, 2018-ig növekvő tendenciát mutatott.¹¹ A kérdezettek tehát társadalmi pozíciótól függetlenül a politikai rendszer demokratikus működésének javulását érzékelik, ami a fennálló politikai rend stabilitását, illetve ennek erősödését jelzi.

Másrészt a demokrácia megítélése mellett a társadalom tagjainak demokratikus elköteleződéséről egy friss kutatás alapján tájékozódhatunk. Gerő Márton és

Szabó Andrea (2019: 47–45.) eredményei szerint 2015-ről 2018-ra jelentős mértékben (48-ról 56%-ra) növekedett azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb, szintén növekedett azonban a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadók hányada is (7-ről 11%-ra). E két egymással ellentétes álláspont erősödése annak köszönhető, hogy visszaesett azok aránya, akik úgy vélik, hogy az őhöz hasonló emberek számára mindegy, hogy milyen a politikai berendezkedés.

Az eredmények még érdekesebbek, ha a kérdezettek társadalmi helyzetét is figyelembe vesszük. Eszerint 2015-ben valóban teljesül az a feltételezés, hogy a felsőbb osztályok tagjai elkötelezettebbek a demokrácia iránt, 2018-ra azonban ez a kép jelentősen átalakult. 2015-ről 2018-ra a közép és az efölötti osztályok demokratikus elköteleződése csökkenő tendenciát mutatott, miközben az alsó osztályok esetében jelentősen növekedett. A diktatúrapárti álláspont támogatottságának növekedése ettől némileg eltérő mintázatot mutat: emelkedett egyrészt a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadók aránya az alsó osztályok körében, a legjelentősebb növekedés azonban középen és efölött volt. E változások eredményeként 2018-ban Magyarországon diktatúrapárti állásponttal a legnagyobb arányban a középtől fölfelé találkozhatunk.

A két időpontra vonatkozó vizsgálat alapján nem lehet messzemenő következtetéseket megfogalmazni a trendekre vonatkozóan. Az azonban megállapítható, hogy ezek ellentmondanak a középosztály fogalmához kapcsolódó normatív várakozásoknak. Sőt, a demokrácia állapotára vonatkozó értékeléseket is figyelembe véve az eredmények inkább arra utalnak, hogy a magyar középosztály kevéssé a demokrácia, sokkal inkább a jelenlegi illiberális rendszer támaszaként tűnik fel. Ezt a kérdést azonban részletesebb, a középosztály belső tagolódására, illetve megosztottságra irányuló vizsgálatok pontosíthatják.

A normatív modellnek szintén központi eleme a *politikai részvétel*. A középosztály eszerint azért fontos a demokrácia működése szempontjából, mert érdeklődik a közügyek iránt, aktívan részt vesz ezek alakításában és ellenőrzi a hatalmat. A széles és erős középosztály ennyiben a demokratikus rend garanciája és a társadalom további demokratizálódásának a kulcsa.

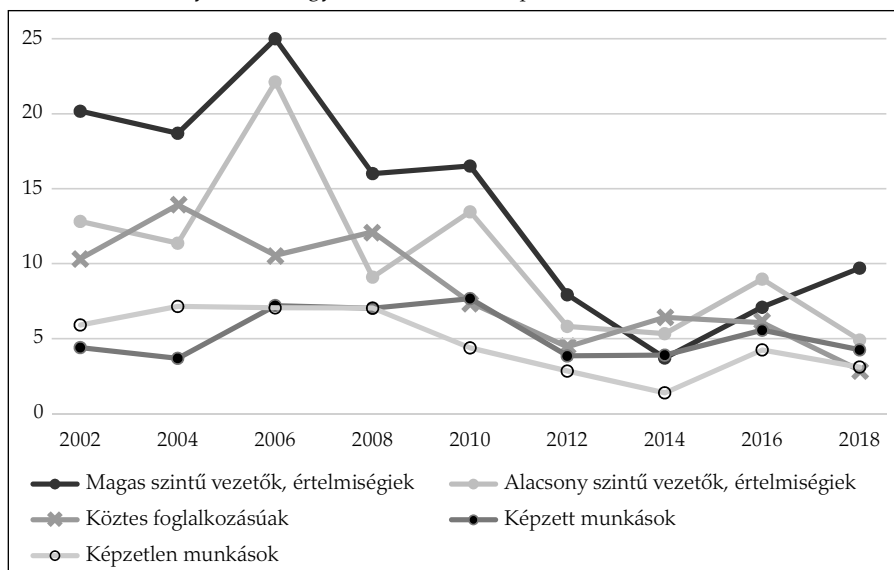
Nehéz egyértelmű képet alkotni arról, hogy a politikai részvételben megfigyelhető-e változások. Az aktivitásnak számos különböző módja van az országgyűlési választásokon való részvételtől kezdve a tiltakozás különböző formáin keresztül a politikai szervezetekben való tagságig. A különböző társadalmi csoportok számára a politikai aktivitás eltérő formái lehetnek elérhetőek vagy vonzóak, így a részvétel alakulását nem lehet egységesen módon kezelni. Ennek intenzitása ráadásul számos kontingens tényezőtől – pl. az aktuális politikai napirendtől – függhet, amelyek még inkább megnehezítik a tisztánlátást.

A politikai részvételre vonatkozó újabb kutatások alapján azonban meg lehet fogalmazni néhány óvatos konklúziót (Szabó–Gerő, 2019; Szabó–Oross, 2019). Szabó Andrea és Gerő Márton (2019: 103–111.) a részvétel hat típusát – politiku-

sokkal való kapcsolatfelvétel, pártban vagy mozgalomban való tevékenység, politikai jelképek viselése, petíciók aláírása, tüntetéseken való részvétel, bojkott – vizsgálta a 2000-es évek eleje óta eltelt időszakra nézve. Ezek közül a leggyakoribb a politikusokkal való kapcsolatfelvétel, a többi elterjedtsége csekély. Továbbá a részvétel mértéke a választási években mutat kiugró értékeket. A vizsgált periódusban kevésbé lehet felfedezni határozott tendenciát a részvétel mértékében, ennek alakulása a politikai ciklusok ingadozásain túl nem támasztja alá a középosztály erősödéséhez kapcsolódó várakozásokat, sőt inkább abba az irányba mutat, hogy összességében a 2000-es évekhez képest a 2010 utáni időszakban csökkent az aktivitás mértéke.

A politikai aktivitás elemi szintjéről, a cselekvést megelőző involváltságról szolgáltat információt az, hogy egyáltalán érdeklődnek-e, illetve milyen mértékben érdeklődnek a társadalom tagjai a közügyek iránt. Ez ugyanis az alapja annak, hogy az állampolgárok értékeiket és érdekeiket politikai cselekvés formájában is kinyilvánítsák. Az 5. ábra adatai alapján képet alkothatunk arról, hogy a politika iránti érdeklődés miként alakult a 2000-es évek eleje óta eltelt időszakban, s hogy ez miként függ össze az egyének társadalmi helyzetével.

5. ábra. Azok aránya, akik nagyon érdeklődnek a politika iránt, %

Forrás: ESS

A politika iránti érdeklődés a részvétel különböző módjaihoz hasonlóan szintén némi ingadozást mutat a parlamenti választások időszakához igazodóan. A ciklikusságon túl azonban határozottabb trendek is megfigyelhetők. Úgy tűnik, hogy a 2000-es évek elejétől 2006-ig inkább növekszik a figyelem

a politika irányába, ezt követően azonban folyamatosan csökken.¹² E tendencia csak a vizsgált periódus utolsó időszakában torpan meg, kérdés, hogy vajon egy újabb trendforduló kezdőpontjának tekinthető-e? Ugyan a kedvezőbb társadalmi pozícióval rendelkezők jellemzően élénkebben érdeklődnek a közügyek iránt a vizsgált periódus egészében, ám a társadalmi struktúra alsóbb és felsőbb szintjei közötti távolság nem állandó. Míg az alsóbb osztályok a vizsgált időszak egészében alacsony érdeklődést mutatnak a politika iránt, ami a 2006 utáni időszakban enyhén mérséklődik, addig a közép és felső közép esetében sokkal markánsabb a trend. A közügyek iránti érdeklődés általános csökkenése leginkább abból fakad, hogy a társadalm szerkezet felsőbb szintjein lévők látványosan elfordulnak a politikától.

A *szolidaritás* a harmadik érintett problémakör. A középosztályi társadalom ideájának központi eleme, hogy a társadalomban mérsékeltek a vagyoni, illetve jövedelmi egyenlőtlenségek és nincsenek éles konfliktusok a társadalm szerkezet különböző pozícióit elfoglaló csoportok között. A széles közép azt jelenti: kevesen vannak alul és felül és e csoportok nem szakadnak el egymástól, hanem szolidáris kapcsolatok fűzik össze őket.

Szalai Júlia (2018) munkájának ez a kérdés áll a középpontjában. Az általa felállított keserű diagnózis alapját többek között éppen a szolidaritás hiánya és a kirekesztő tendenciák képezik. A szolidaritás hiánya egyfelől tetten érhető a középosztály különböző csoportjai közötti kibékíthetetlen értékrendbeli, világnézeti, politikai vitákban és érdekkonfliktusokban. Másfelől szintén a szolidaritás hiányáról árulkodnak a szegényeket és az elesettek különböző csoportjait érintő kirekesztő diskurzusok. E diskurzusok háttérében egyfelől az állami újraelosztásért folyó verseny által generált érdekkonfliktusok állnak (Szalai, 2018), amelyeknek a tétje, hogy a közösségi források az alsóbb társadalmi csoportok felzárkózását segítsék, vagy a középosztály államfüggő csoportjai felé terelődjenek (Szalai, 2007). Másfelől fontos szerepük van a csoport identitásának megteremtésében és határainak kijelölésében, mivel a középosztály formálódásának a legfontosabb mechanizmusa, hogy megkülönbözteti magát, s lehetőleg térben is elkülönül azoktól, akiket érdemtelennek tart a csoporttagságra.

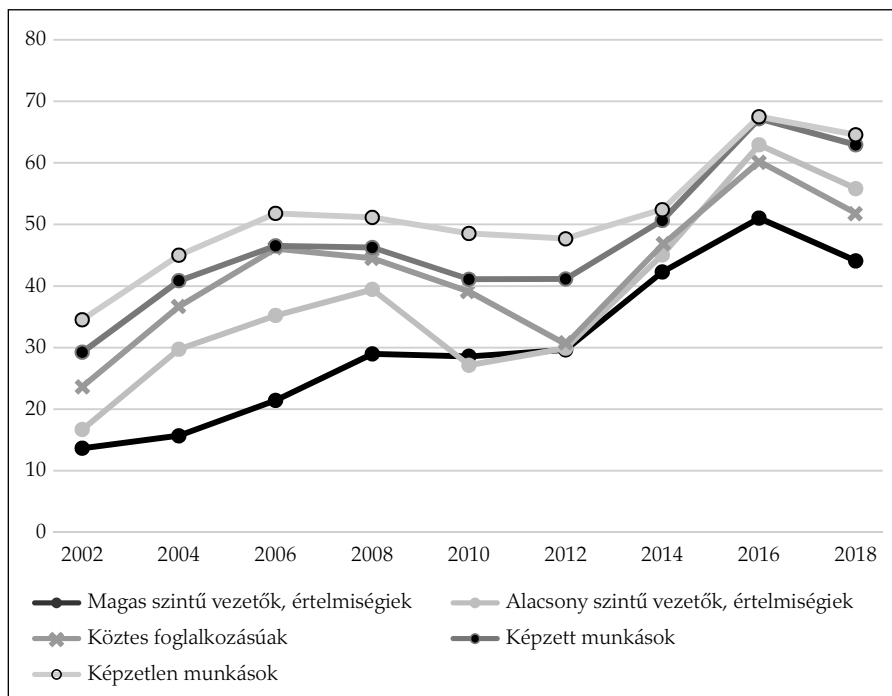
Bourdieu (2010) osztályformálódásra vonatkozó megfontolásaira visszautalva épp e diskurzusok járulhatnak hozzá, hogy a középosztály – amely az államszocializmus bukásával, s a munkásosztály eltűnésével a rendszerváltás utáni politikai erők fő hivatkozási pontjává vált – egy homályosan körülhatárolt, papíron létező osztályból politikai képvisellel rendelkező, öntudatos és érdekeit érvényesítő osztállyá váljék. A középosztály létrejötté, illetve jellemzői kapcsán tehát az a döntő, hogy a képviselőre aspiráló politikai erők miként írják körül és húzzák meg a határait.

E szempontból döntően új jelenség az, amit Éber Márk (2015) az elismerés és megvetés hatalomtechnikai menedzsmentjének vagy Sik Endre a morálispánik-gomb szisztematikus nyomogatásának nevez (Sik, 2015; Lázár–Sik, 2019).

Mindketten egy olyan mechanizmust írnak le, amelynek révén a hatalom saját politikai érdekei mentén, az állam különböző eszközeit igénybe véve a társadalmi megbecsülés eloszlásának rendszerszerű menedzselésére törekszik. Ennek központi elemét képezi az ellenség kijelölése, illetve a félelem és a gyűlölet felkeltése az ellenség iránt. A mechanizmus működtetése során az ellenség szerepét tetszőleges csoportokra ruházhatják a munkanélküliektől kezdve a hajléktalanokon és drogosokon át a romákig, a szegényekig vagy a menekültekig. Ez a tudatos hatalomtechnikai manipuláció egyrészt kijelöli annak a középosztálynak a határait, amelynek a képviselőit a hatalom vállalkozik, ám egyúttal beláthatatlan módon tovább roncsolja a társadalom szolidaritási viszonyait.

A mechanizmus működésének erejét és társadalmi következményeit az utóbbi évek politikai napirendjének tükrében leginkább a menekültekkel kapcsolatos attitűdök alakulása révén lehet felmérni, akiket a legintenzívebben használtak fel morális pánik keltésére (Sik, 2015; Lázár–Sik, 2019; Messing–Ságvári, 2019). A 6. ábra az Európán kívüli szegény országokból érkezőkkel kapcsolatos attitűdök változását mutatja be Magyarországon.

6. ábra. Azoknak az aránya, akik egyáltalán nem engednék be az országba senkit Európán kívüli szegényebb országokból, foglalkozási osztályonként, %

Forrás: ESS

A menekültekkel kapcsolatos elutasítás a vizsgált időszakban végig magas volt Magyarországon a többi európai országgal összevetve. Dinamikáját tekintve a 2000-es évek első felében erőteljesen növekedett az ellenszenv, ezután 2006–2012 között stagnált, majd enyhén csökkent. Ezt követően azonban újra erős növekedésnek indult és 2016-ra soha nem látott 64%-os szintet ért el, ami két évvel később 58%-ra csökkent. Ez az érték is kimagasló azonban európai összehasonlításban. A European Social Survey-ben résztvevő országok közül 2016-ban a következő legmagasabb érték – amelyet Oroszországban mértek – 40% körül alakult.¹³

A válaszadók társadalmi pozícióját tekintve az is jól megfigyelhető, hogy a bevándorlókkal szembeni ellenszenv végig a társadalm szerkezet alsóbb pozícióiban, a képzetlen és a képzett munkások körében a legmagasabb. Az elutasítás utóbbi években tapasztalható erősödése a társadalmi struktúra mind egyik szintjén tetten érhető – új fejlemény azonban, hogy a legdinamikusabb növekedés éppen a társadalm szerkezet felsőbb szintjein következett be. E változások révén az Európán kívüli szegény országokból érkezők iránti ellenszenv szinte többségi véleményné vált már a közép és a felső közép körében is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Angelusz Róbert és Tardos Róbert a magyar társadalomfejlődés paradoxonának tekinti a középrétegesedés és a polgárosodás folyamatainak szétkapcsolódását. Meglátásuk szerint a Kádár-rendszer bizonyos periódusaiban a középosztály szélesedése, gyarapodása figyelhető meg, anélkül azonban, hogy ez a polgárosodás jegyeit is magán hordozta volna. A rendszerváltás után viszont ellenkezőleg, a középosztály megroppanásával, illetve szűkülésével párhuzamosan bontakoznak ki a polgári demokratikus fejlődés csírái. Eredményeink szerint a magyar társadalom változásának legutóbbi tendenciái szintén e logikába illeszkednek.

Egyfelől, a középosztály szűkülésének rendszerváltás után kibontakozó folyamata a 2010-es évek eleje után megállt, sőt úgy tűnik, hogy megfordult. Ebbe az irányba mutat a foglalkoztatottság általános, minden foglalkozási csoportot érintő növekedése. A rendszerváltás óta soha nem volt ilyen magas azoknak a száma, akik olyan foglalkozásokban tevékenykedtek, amelyekről feltételezhető, hogy (felső) középosztálybeli életvitelt tesznek lehetővé. Jövedelmi viszonyait és életkörülményeit tekintve európai összehasonlításban továbbra is gyenge a magyarországi közép, és az olló érdemben nem szűkült. A gazdasági világválságot követően azonban meredeken csökkent azoknak az aránya, akiket az anyagi depriváció vagy az abszolút szegénység különböző formái sújtanak, ami sokak számára nyújthatta a felemelkedés, az életkörülm-

ményei javulásának élményét, ami tükröződik a társadalmi helyzet szubjektív értékeléseiben is. Az elmúlt harminc évben soha nem volt olyan magas azoknak az aránya, akik a társadalmi létra közepére vagy efölé helyezik magukat, mint most. Ezek a 2012–2013 után beinduló trendek egyelőre rövid időszakot fognak át, és kérdés, hogy a jelenlegi gazdasági konjunktúra után is kitartanak-e, úgy tűnik azonban, hogy a rendszerváltás óta várt széles és erős középosztály felemelkedéshez a 2010 utáni, illeberális Magyarországon jutottunk a legközelebb.

A középosztályosodás normatív felfogása alapján azt várhatnánk, hogy e fejlemények a polgárosodás és a demokrácia iránti elköteleződés erősödésének az irányába hatnak. Hogy ez valóban bekövetkezik-e, arról korai mérleget vonni, a jelenlegi eredmények azonban kevésbé támasztanak alá egy ilyesféle konklúziót. Ugyan a társadalom tagjai egyre elégedettebbek a demokrácia magyarországi működésével, és a demokratikus politikai rendszer iránti elköteleződés a társadalmi hierarchia alsóbb szegmensében növekvő tendenciát mutat, a társadalom középső és felső részében éppenséggel a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadó álláspont örvend növekvő népszerűségnek. Nem beszélhetünk a részvétel és a közügyek iránti érdeklődés erősödéséről sem, sőt a középosztály inkább kivonul a politikából. Szintén nehéz lenne olyan evidenciát találni, ami a társadalmi szolidaritás erősödését támasztaná alá, ehelyett egyre nagyobb teret nyernek a kirekesztő és intoleráns vélemények a társadalom középső és felső szegmensében is. A rendszerváltás idején megfogalmazott várakozásokkal szemben tehát a formálódó új középosztály kevésbé jellemezhető a polgári erényekkel és sokkal inkább a jelenlegi társadalmi rend támaszaként jelenik meg, mint a polgári demokratikus fejlődés garanciája.

Ezek az eredmények különös élességgel irányítják rá a figyelmet két problémára. Egyfelől egyre inkább úgy tűnik, hogy az Angelusz Róbert, és Tardos Róbert által paradoxnak tartott fejlődési tendenciák Magyarországon egyáltalán nem kivételesek, hanem ellenkezőleg, a fő szabálynak lehet tekinteni. Vajon mi lehet a magyarázat erre? Másfelől a magyarországi helyzet is azt támasztja alá, hogy a középosztályosodás, illetve a polgári demokratikus fejlődés folyamatainak a szétkapcsolódása csupán a középosztály normatív felfogásának tükrében tűnik fel paradoxonként. A középosztály bizonyos feltételek között a demokrácia bázisaként vagy a demokratikus fejlődés motorjaként jelenhet meg, máskor viszont korántsem. A magyar példa megértése hozzásegíthet annak tisztázásához is, hogy melyek ezek a feltételek.

FÜGGELÉK

I. táblázat. Foglalkozási rétegek a 15–64 éves foglalkoztatottak körében az Európai Unió országában, %. (Forrás: LFS)

	Vezetők	Értelmi-ségek	Technikusok és egyéb szellemiek	Kis-vállalkozók	Irodai és szakképzett szolgáltatói	Képzett ipari munkások	Képzetlen munkások	Nem besorolhatóak	Összesen
Belgium	8,4	24,3	12,2	7,2	15,8	14,7	17,3	0,0	100,0
Bulgária	5,7	16,3	9,5	8,0	11,9	24,8	23,8	0,0	100,0
Csehország	4,5	15,8	14,9	12,4	12,4	25,6	14,4	0,0	100,0
Dánia	2,7	26,9	16,0	5,2	15,0	11,6	22,0	0,5	100,0
Németország	4,7	17,8	21,2	4,9	15,2	17,4	18,7	0,1	100,0
Észtország	12,8	20,9	13,1	4,2	9,1	23,6	16,2	0,2	100,0
Írország	8,5	23,7	10,8	8,1	15,3	12,1	20,8	0,7	100,0
Görögország	3,1	19,3	7,7	25,6	14,5	10,8	19,0	0,0	100,0
Spanyolország	4,2	17,8	10,4	11,3	16,1	15,4	24,8	0,0	100,0
Franciaország	7,3	18,1	19,6	7,1	14,8	13,8	19,1	0,3	100,0
Horvátország	5,0	17,8	14,0	7,3	13,8	20,3	21,7	0,2	100,0
Olaszország	3,7	14,8	14,3	14,9	16,6	15,9	19,8	0,0	100,0
Ciprus	4,3	19,1	12,7	8,9	16,3	13,2	25,6	0,0	100,0
Lettország	10,6	15,7	13,7	5,9	9,6	21,1	23,2	0,1	100,0
Litvánia	9,2	23,3	8,9	8,6	8,0	23,3	18,8	0,0	100,0
Luxemburg	2,4	37,3	15,7	4,0	11,2	10,7	14,9	3,9	100,0
Magyarország	4,5	15,2	13,6	7,5	11,6	27,5	20,1	0,0	100,0
Málta	10,3	18,0	13,8	9,8	19,8	11,2	17,1	0,0	100,0
Hollandia	5,1	27,3	14,1	8,4	13,9	9,7	20,4	1,1	100,0
Ausztria	4,7	20,0	15,7	7,6	13,5	17,3	21,2	0,0	100,0
Lengyelország	6,2	19,8	11,9	15,4	8,7	22,5	14,9	0,6	100,0
Portugália	5,7	19,4	10,9	9,1	14,6	19,9	20,5	0,0	100,0
Románia	2,3	15,8	6,5	21,7	8,4	27,3	18,1	0,0	100,0
Szlovénia	7,5	22,3	11,9	8,9	10,5	21,9	16,0	1,0	100,0
Szlovákia	4,4	12,4	13,9	11,4	13,9	24,9	18,9	0,0	100,0
Finnország	3,3	25,8	18,0	8,4	12,9	15,2	16,3	0,0	100,0
Svédország	6,4	28,8	17,1	5,5	16,5	12,9	12,7	0,1	100,0
Egyesült Királyság	11,2	25,0	11,5	8,9	17,2	9,3	16,4	0,5	100,0

II. táblázat. A medián ekvivalens jövedelemhez viszonyított jövedelmi rétegek aránya az Európai Unió országában, 2017, % (Forrás: EU-SILC)

	Alsó	Alsó közép	Közép	Felső közép	Felső	Összesen
Belgium	3,4	22,0	48,3	15,0	11,3	100,0
Bulgária	10,6	19,5	36,2	11,3	22,4	100,0
Csehország	2,2	14,7	57,3	13,1	12,7	100,0
Dánia	4,1	16,4	53,7	13,9	11,9	100,0
Németország	4,4	19,3	47,5	13,1	15,7	100,0
Észtország	6,5	22,4	38,1	12,1	20,9	100,0
Írország	3,1	21,5	44,1	12,2	19,1	100,0
Görögország	9,3	17,2	41,5	12,8	19,2	100,0
Spanyolország	10,5	18,7	37,8	11,8	21,2	100,0
Franciaország	3,1	17,9	52,0	11,8	15,2	100,0
Horvátország	8,1	19,3	42,5	12,9	17,2	100,0
Olaszország	8,8	18,9	41,5	13,2	17,6	100,0
Ciprus	2,7	22,1	44,4	12,8	18,0	100,0
Lettország	8,2	21,9	35,3	12,7	21,9	100,0
Litvánia	9,1	21,7	36,1	11,3	21,8	100,0
Luxemburg	5,8	20,5	42,4	12,1	19,2	100,0
Magyarország	4,6	17,5	49,2	14,0	14,7	100,0
Málta	2,8	21,6	46,7	12,4	16,5	100,0
Hollandia	3,6	17,9	51,0	13,3	14,2	100,0
Ausztria	5,2	16,6	50,6	13,5	14,1	100,0
Lengyelország	5,2	17,2	48,9	11,7	17,0	100,0
Portugália	7,5	17,9	43,7	11,3	19,6	100,0
Románia	12,1	17,7	37,4	12,5	20,3	100,0
Szlovénia	3,3	17,5	54,4	13,8	11,0	100,0
Szlovákia	5,3	13,0	60,0	12,7	9,0	100,0
Finnország	1,9	18,1	53,9	13,6	12,5	100,0
Svédország	4,6	20,0	48,7	14,0	12,7	100,0
Egyesült Királyság	5,1	20,7	42,5	11,3	20,4	100,0

III. táblázat. A szubjektív társadalmi besorolás változása a 18 éves és idősebbek körében néhány európai országban, % (Forrás: ISSP)

Csehország

	1992	1999	2009	2010	2012	2014	2016	2017
1. alsó	10	12	7	11	6	4	6	6
2. alsó közép	32	33	28	32	27	22	26	24
3. közép	47	43	50	41	45	52	45	53
4. felső közép	11	11	14	15	20	20	21	17
5. felső	0	0	1	1	2	2	2	1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Lengyelország

	1987	1992	1999	2009	2012	2015
1. alsó	13	20	17	5	5	10
2. alsó közép	31	30	30	23	19	27
3. közép	48	39	41	50	53	48
4. felső közép	8	8	11	19	21	14
5. felső	0	2	1	2	3	2
Összesen	100	100	100	100	100	100

Németország

	1987	1992	1999	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1. alsó	4	5	4	5	3	4	1	1	2	2	1	2
2. alsó közép	17	22	22	20	16	12	9	9	7	11	9	10
3. közép	55	49	55	51	51	49	46	41	44	40	37	41
4. felső közép	21	22	18	21	29	32	41	45	43	44	45	43
5. felső	3	1	1	2	1	3	3	4	4	4	7	5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Svédország

	1992	1999	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1. alsó	6	4	3	2	3	3	2	2	3	2	2	2
2. alsó közép	13	16	11	13	12	11	9	11	12	8	11	7
3. közép	51	49	50	50	52	50	49	48	49	48	52	48
4. felső közép	27	30	32	33	30	33	37	36	32	37	32	39
5. felső	3	1	4	2	4	3	3	4	4	5	4	3
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Szlovákia

	1992	1999	2009	2012	2013	2015	2016	2017
1. alsó	13	17	10	3	7	4	4	5
2. alsó közép	32	34	29	23	27	20	23	24
3. közép	46	35	48	50	45	56	53	44
4. felső közép	9	12	12	22	19	19	18	22
5. felső	0	2	1	1	2	1	1	4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

IV. táblázat. Demokráciával való elégedettség, politika iránti érdeklődés és idegenellenesség néhány európai országban a 18 éves és idősebbek körében, 2016 (Forrás: ESS)

	Mennyire elégedett a demokráciával?, átlag	Azok aránya, akik nagyon érdeklődnek a politika iránt, %	Azok aránya, akik egyáltalán nem engednék be az országba senkit Európán kívüli szegényebb országokból, %
Ausztria	5,8	18	20
Belgium	5,4	10	10
Svájc	7,4	18	7
Csehország	5,1	3	31
Németország	5,8	23	6
Észtország	5,1	8	26
Spanyolország	4,4	14	7
Finnország	6,1	11	8
Franciaország	4,2	16	13
Egyesült Királyság	5,4	19	9
Magyarország	4,8	5	64
Írország	5,4	11	9
Izrael	5,0	16	38
Izland	5,8	23	2
Olaszország	3,9	5	18
Litvánia	4,7	4	26
Hollandia	6,1	15	8
Norvégia	7,1	11	2
Lengyelország	4,7	7	14
Portugália	4,9	9	7
Oroszország	4,2	10	41
Svédország	6,4	17	2
Szlovénia	3,8	6	14

JEGYZETEK

A tanulmány elkészítését támogatta az ITM Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja, a Pécsi Tudományegyetem 4. – A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában – témaerületi programja keretében, valamint az NKFIH FK131997 számú pályázata.

- ¹ Ez az ILO által használt definíció tulajdonképpen közös alapnak tekinthető, szinte szó szerint ismételve – és Steven Pressman amerikai közgazdászra hivatkozva – ebből indul ki Tóth (2016a: 279., 2017b: 75.), de a nemrég az OECD (2019: 17–18.), illetve a Eurofound (2019: 1) által megjelentett kiadványok is.
- ² Valójában e kettős folyamat szétkapcsolódása csupán a modernizáció unilineáris felfogása tükrében tűnik paradoxnak, amelyik azt feltételezi, hogy az „elmaradott” térségek a „fejlett” Nyugat pályáját járják be időbeli késéssel, és nem veszi figyelembe ezek aktuális függőségi viszonyait (vö. Gagyai, 2018; Éber, 2019). Vö. ehhez Kína kapcsán Chen és Lu (2011), Koreához Koo (2011), általánosságban Özbudun (2005) munkáját.
- ³ Vö. a rendszerváltás elején zajlott szakmai, illetve közéleti polgárosodásvitákat, amelyek részben történetileg, részben Szelényi Iván polgárosodástéziséhez kapcsolódva igyekeztek értelmezni az aktuális történéseket. (Lásd a *Replika* 1990/2-es és a *Századvég* 1992/2–3-as számát.) Szintén érdekes volna áttekinteni Bourdieu osztályformálódásra vonatkozó elképzelései szemszögéből, hogy a pártok miként igyekeztek körülírni a társadalmi bázisukat, s miként változott ez az elmúlt időszakban. Ehhez fontos új adalék a *Századvég* (2014) *Erős középosztály – erős Magyarország* című kiadványa.
- ⁴ Lásd ezzel kapcsolatban részletesebben a függelék I. táblázatát.
- ⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a függelék II. táblázatát.
- ⁶ Vö. ezzel kapcsolatban Tóth István György, illetve Szelényi Iván (2018) írását, akik a felső középbetűzését diagnosztizálják.
- ⁷ A KSH által ebben az időszakban közölt jövedelmi, illetve szegénységi adatokkal érdemes óvatosan bánni, az itt megfogalmazott megállapítást azonban más adatforrások hasonló vizsgálatai is megerősítik. Lásd pl. a TÁRKI deprivációra vonatkozó méréseit (Gábos–Tátrai–B. Kiss–Szivos, 2016), a Policy Agenda által készített létminimum-számításokat, illetve lásd még Huszár (2019).
- ⁸ Lásd ezzel kapcsolatban a függelék III. táblázatát.
- ⁹ Az egyének társadalmi pozíciójának jellemzéséhez az European Socio-economic Classification (ESeC) foglalkozási séma összevont verziójára támaszkodtunk (Rose–Harrison, 2010).
- ¹⁰ Természetesen a különböző pártok támogatói is igen eltérően vélekednek e kérdésről (Bíró–Nagy, 2019).
- ¹¹ A magyar értékek az ESS-ben szereplő országokkal összevetve így is inkább az alacsonyabbak közé tartoznak (lásd a függelék IV. táblázatát).
- ¹² A politika iránti érdeklődés tekintetében Magyarország az ESS-ben szereplő országok közül a legutolsók között van (lásd a függelék IV. táblázatát).
- ¹³ Lásd ezzel kapcsolatban a függelék IV. táblázatát.

IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8 (4): 113–117.
- Arisztotelész (1994): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Benda Gyula (1992): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, (2–3): 169–176.
- Bíró-Nagy András (2019): Párhuzamos valóságok: a demokrácia minőségének percepciója Magyarországon. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek*. Budapest, MTA-TK-PTI–Napvilág, 59–76.
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2018): An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 25 (7): 1173–1189.
- Bourdieu, Pierre (2010): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz Róbert–Éber Márk Áron–Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest, ELTE, 165–187.
- Böcskei Balázs–Hajdu Nóra (2019): Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsimek. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek*. Budapest, MTA-TK-PTI–Napvilág, 17–34.
- Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág, 109–159.
- Bukodi Erzsébet–Marii Paskov–Brian Nolan (2017): *Intergenerational Class Mobility in Europe*. INET Oxford Working Papers 2017-03.
- Bukodi Erzsébet–Záhonyi Márta (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest, KSH.
- Chen, Jie–Chunlong Lu (2011): Democratization and the Middle Class in China. *Political Research Quarterly*, 64 (3): 705–719. <https://doi.org/10.1177%2F1065912909359162>.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon: A vilárendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, (92–93): 119–140.
- Éber Márk Áron (2016a-b): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában 1–2. *Új egyenlőség*. <http://ujegyenloseg.hu/a-homokora-kozepe-a-szukulo-kozeosztaly-nyomaban-1/>
- Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat*, (26): 76–114.
- Eurofound (2019): *Recent Developments in the State of the Middle Classes*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Gábos András–Tátrai Annamária–B. Kis Anna–Szivós Péter (2016): Anyagi depriváció Magyarországon, 2009–2015. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2016*. Budapest, TÁRKI.
- Gagyí Ágnes (2018): *A válság politikái*. Budapest, Napvilág.
- Goldthorpe, John H.–David Lockwood–Frank Bechohofer–Jennifer Platt (1971): *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Halmos Károly (1992): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, (2–3): 131–166.
- Harcza István (2018): Módszertani tanulságok a társadalmi percepciók mérése kapcsán. *Demográfia*, 61 (1): 91–98. <https://doi.org/10.21543/dem.61.1.4>.
- Huszár Ákos (2013a-b): Foglalkozási osztályszerkezet (I–II.). *Statistikai Szemle*, 91 (1, 2): 31–56., 117–131.

- Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest, KSH.
- Huszár Ákos (2018): Objektív és szubjektív mobilitás. *Demográfia*, 61 (1): 99–109. <http://dx.doi.org/10.21543/Dem.61.1.5>.
- Huszár Ákos (2019): *Osztálytársadalom-e a magyar társadalom?* *Szociológiai Szemle*, 29 (4): 4–32.
- Huszár Ákos–Záhonyi Márta (2018): *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Budapest, KSH.
- Kalb, Don (2014): Class: The Urban Commons and the ‘Empty Sign’ of the Middle Class in the 21st Century. In: D. Nonini (ed.): *The Blackwell Companion in Urban Anthropology*. Oxford, Blackwell, 157–77.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta*. Budapest, Osiris.
- Kolosi Tamás – Pósch Krisztián (2014): Osztály és társadalomkép. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, TÁRKI, 139–156.
- Koo, Hagen (1991): Middle Classes, Democratization, and Class Formation. *Theory and Society*, 20 (4): 485–509.
- Kornai János (2017): *Láttelel*. Budapest, HVG.
- Lázár Domonkos–Sik Endre (2019): A morális pánikgomb 2.0. *Mozgó Világ*.
- Lipset, Seymour Martin (1995 [1960]): *Homo politicus*. Budapest, Osiris.
- Messing Vera–Ságvári Bence (2019): *Still Divided But More Open*. Budapest, FES.
- Moore, Barrington (1998[1966]): A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei. *Szociológiai Függetlenség*, (1).
- Morcsányi Géza–Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár*. Budapest, Tárki.
- OECD (2019): *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Párizs, OECD. <https://doi.org/10.1787/689afed1-en>.
- Özbudun, Ergun (2005): The Role of the Middle Class in the Emergence and Consolidation of a Democratic Civil Society. *Ankara Law Review*, 2 (2): 95–107.
- Pressman, Steven (2007): The Decline of the Middle Class. *Journal of Economic Issues*, 41 (1): 181–200. <https://doi.org/10.1080/00213624.2007.11507000>.
- Rose, David–E. Harrison (2010): *Social Class in Europe*. London, Routledge.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála*. Budapest, Napvilág.
- Sik Endre (2016): Egy hungarikum: a morális pánik-gomb. *Mozgó Világ*, 42 (10): 67–80.
- Sik Endre–Szeitl Blanka (2016): Polgárság a mai Magyarországon. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest, TÁRKI, 113–129.
- Szabó Andrea–Gerő Márton (2019): *A magyar társadalom és a politika, 2019*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szabó Andrea–Oross Dániel (2019): A politikai rendszerek megítélése és a politikai aktivizmus mintázatai Magyarországon. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsim*. Budapest, MTA-TK-PTI-Napvilág, 35–58.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...?* Budapest, Osiris.
- Szalai Júlia (2018): *A nem polgárosuló középosztályról*. (Kézirat.)
- Századvég (2014): Erős középosztály – erős Magyarország. *Nemzeti Érték*, 7–8.
- Szelényi Iván–Csillag Tamás (2015): Drifting from liberal democracy. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1 (1): 18–48.

AZ ÚJ KÖZÉPOSZTÁLY?

- Szelényi Iván–Tóth István György (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, TÁRKI, 25–47.
- Tóth, István György (2016a): Is Hungary still in search of its middle class? In: Daniel Vaughan-Whitehead (szerk.): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar – ILO, 279–322.
- Tóth István György (2016b): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2016*. Budapest, TÁRKI, 75–97.
- Utasi Ágnes (2000): *Középosztály – kapcsolatok*. Budapest, Új Mandátum.
- Vaughan-Whitehead, Daniel (szerk.) (2016): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar – ILO.
- Vaughan-Whitehead, Daniel–Rosalia Vazquez-Alvarez–Nicolas Maître (2016): Is the World of Work Behind Middle-class Erosion? In: Daniel Vaughan-Whitehead (szerk.): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar – ILO, 1–61.